

STADS

geschiedenis

nummer 2
4^e jaargang - 2009

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt vooralsnog twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Bert De Munck

Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stadsgeschiedenis

Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen

++ 32 (0)3 220 42 68

bert.demunck@ua.ac.be

Redactie:

Inge Bertels (Universiteit Antwerpen, redactiesecretariaat), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen, coördinator), Maarten F. Van Dijck (Universiteit Antwerpen, redactiesecretariaat), Jan Hein Furnée (Universiteit van Amsterdam), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (RU-Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Wim Willems (Universiteit Leiden/Amsterdam).

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Sophie De Schaepdrijver (Pennsylvania State University), Reindert Falkenburg (Universiteit Leiden), Pim Kooij (RU-Groningen), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Henk Meert† (KU-Leuven), Herman Pleij (Universiteit van Amsterdam), Marcel Smets (KU-Leuven), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Frans Theuws (Universiteit van Amsterdam), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Frans Verhaeghe (Vrije Universiteit Brussel), Jan Vranken (Universiteit Antwerpen), Michiel Wagenaar (Universiteit van Amsterdam).

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV

Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum

tel. +31 (0) 35 6859856, fax +31 (0) 35 6859856

www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang €30,- (buiten de Benelux €35,-)

Abonnement instellingen en instituten per jaargang €40,- (buiten de Benelux €45,-)

Studentenabonnement per jaargang €25,-

Losse nummers €20,- (excl. verzendkosten)

Website:

www.stadsgeschiedenis.be (webmaster Tim Bisschops (UA))

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen:

Anoniem. Het hof Popkensburg (Den Haag, Nationaal Archief); historische kaart van de regio Haarlemmermeer-Haarlem-Amsterdam, bewerkt door A. el Makhloufi; Schiphol. Fotografie: Ruud Taal, anp.

Het genot van de *locus amoenus*

De *villa rustica* rondom Antwerpen en het topografische landschap circa 1545-1585

Inleiding

In de loop van de zestiende eeuw had de groei van de stad Antwerpen een belangrijke invloed op het landeigendom in haar omgeving. Vele gefortuneerde patriciërs, burgers en kooplui investeerden immers niet alleen in handel en financiële transacties, zij belegden ook geld in vastgoed binnen en buiten de stad. Sommigen, onder wie talrijke buitenlanders, waren eigenaars van uitgestrekte landgoederen en boerderijen. Hun beweegredenen voor deze aankopen waren divers van aard. Onroerend goed verzekerde hen van een veilige belegging en een regelmatige bron van inkomsten. Bovendien schonk het hen financieel krediet. Ook winsten behaald door het speculeren op de landbouwprijzen waren niet onbelangrijk, al moeiden de eigenaars zich niet direct met de productie van de boerderijen die zij verpachtten. De pachters waarborgden de verpachters met gedeeltelijke betalingen in natura tevens een voedselvoorraad, onafhankelijk van de markt. Ook ambachtslui en bouwondernemers zoals Jacob van Henxthoven en Gilbert van Schoonbeke kochten, ingegeven door mercantiele overwegingen, gronden op het platteland.¹

Naast deze praktische overwegingen verleende het bezit van een landgoed met een hoeve of een meer residentiële woning de stedeling ook prestige. Deze *villegiatura* bevestigde zijn status en aanzien. Hij kon er zich met zijn gezin en vrienden tijdens korte weekendverblijven of gedurende de zomermaanden lichamelijk en geestelijk ontspannen. Beschaafd en ongedwongen converseren, tuinieren en wandelen, jagen en vissen, kaatsen en feestvieren, alsook het bijwonen van boerenkermissen lieten toe de zorgen en bekommernissen van het drukke stadsleven te vergeten.² Prestige en ontspanning verklaren mede de opkomst en verspreiding van het landelijke verblijf, het hof van plaisantie of de *villa rustica* in de omgeving van Antwerpen. Sommigen bevestigden hun rijkdom en prestige vanaf de jaren 1540 zelfs met de aankoop van heerlijkheden. Enkele voorbeelden mogen volstaan om dit proces te documenteren. Erasmus Schetz, ondernemer en koninklijk raadgever, werd in 1545 heer van Grobbendonk. Gapsar Ducci, bankier met relaties aan het hof, werd in hetzelfde jaar heer van Hoboken en in 1547 heer van Kruikeke. In Hoboken betrok hij het Schoonselhof. In Kruikeke was

1 M. Limberger, *Sixteenth-century Antwerp and its rural surroundings. Social and economic changes in the hinterland of a commercial metropolis (ca. 1450-ca. 1570)* Studies in European urban history (1100-1800) 14 (Turnhout 2008) 189-192. Een algemene stand van zaken over het onderzoek naar de stedelijke elite en haar residentiële verblijven verschaffen J. Dunne en P. Janssens, 'Urban elites and their residences in Europe from the renaissance to industrialization', in: Idem (red.), *Living in the city. Elites and their residences. 1500-1900* Studies in European urban history (1100-1800) 13 (Turnhout 2008) 11-28.

2 Vgl. M. Van Vaeck en J. Verberckmoes, *Trap op. Trap af. Zeventiende-eeuwse presentaties van feest en vermaak in en rond het kasteel* (Leuven 1998); J. de Jongste, J. Roding en B. Thijs (red.), *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1999).

hij eigenaar van het Steenland. Deze evolutie zette zich verder door in de volgende twee decennia. De drie oudste zonen van Erasmus Schetz verwierven heerlijkheden in de jaren 1560. Gaspar erfde de heerlijkheid van Grobbendonk; Melchior verwierf onder andere de heerlijkheden van Rumst, Boom en Willebroek; Balthasar werd in opvolging van Gaspar Ducci heer van Hoboken (1560).³ Karel van Mander schrijft dat Gillis Mostaert het blijde onthaal schilderde van de gebroeders Schetz door de boeren van Hoboken.⁴ Deze blijde intrede verraadt het verlangen van de gebroeders Schetz naar een adellijke titel. De gebroeders Jan en Aert Vleminck werden heer van Wijnegem, respectievelijk in 1567 en 1568.⁵ Al deze protagonisten onderhielden bovendien zakelijke en soms ook familiale relaties met elkaar.

In dezelfde periode dat veel welgestelde Antwerpenaren in de omgeving van de stad een *villa rustica* verwierven, kunnen we in de Antwerpse beeldende kunst de opkomst constateren van het zogenaamde 'topografische landschap'. Voor het eerst begonnen kunstenaars landschapschetsen te maken 'naer 't leven', als een autonoom genre dat los stond van een verhalende religieuze of historische voorstelling en betekenis. Al rond 1560 bleek dit genre zo populair dat er binnen enkele jaren tijd verschillende prentreeksen op de markt verschenen, waarin het omringende Brabantse landschap als hoofdonderwerp centraal stond.⁶ De opkomst van het topografische landschap liep hiermee een halve eeuw vooruit op de Noordelijke Nederlanden, waar de opkomst van dit genre pas tussen 1600 en 1610 plaatsvond.⁷

In hoeverre hingen de opkomst van de *villa rustica* en de 'uitvinding' van het topografische landschap in midden zestiende-eeuws Antwerpen met elkaar samen? Dit artikel laat zien dat deze twee fenomenen op zijn minst eenzelfde culturele achtergrond deelden. Zowel de recreatieve interesse van de Antwerpse burgerij voor het bezit van een hof van plaisantie, als de artistieke productie en consumptie van het topografische landschap zijn te verklaren vanuit de doorwerking van de literair-humanistische traditie van de verheerlijking van het landleven. De relatie tussen beide fenomenen lijkt echter nog hechter. Kunsthistorici hebben recent opgeworpen dat het ontstaan en de betekenis van het topografische landschap tot op zekere hoogte kan worden verklaard uit de zakelijke en recreatieve belangstelling van de Antwerpse burgerij voor het omliggende platteland.⁸ Mede op basis van nieuw materiaal over de *villa rustica* verschaft dit artikel deze these een steviger fundament. De makers van deze topografische

3 Limberger, *Sixteenth-century Antwerp*, 192-199.

4 K. van Mander, *Het leven der doorluchtighe Nederlandsche, en Hoogduytsche schilders* (Haarlem 1604) fol. 216v. Cf. *Recueil des bulletins de la propriété* 18 (1886) 15-16. R. Corremans, *Sorghvlied. Van buitenplaats tot districtshuis. Vijftiende jaar domaniale en sociale geschiedenis van een villa rustica te Hoboken* (Hoboken 1997) 15-17, 27-28. Zie ook A. Monballieu, 'De "Kermis van Hoboken" bij P. Bruegel, J. Grimmer en G. Mostaert', *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen* (1974) 139-169; Idem, 'Nog eens Hoboken bij Bruegel en tijdgenoten', *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen* (1987) 185-206.

5 Cf. infra. Andere kooplied en magistraten die heerlijkheden in de omgeving van Antwerpen verwierven, vermeldt W.S. Gibson, *Pieter Bruegel and the art of laughter* (Berkeley etc. 2006) 77-105.

6 De belangrijkste recente studies over de opkomst van het 'topografische landschap' in Antwerpen zijn: W.S. Gibson, *Pleasant places. The rustic landscape from Bruegel to Ruisdael* (Berkeley en Los Angeles 2000); *De uitvinding van het landschap. Van Patinir tot Rubens 1520-1650* (tent. cat. Antwerpen 2004); A. Onuf, *Local terrains. The 'Small Landscape' prints and the depiction of the countryside in early modern Antwerp* (onuitgegeven verhandeling Columbia University, New York 2006).

7 B. Bakker, *Landschap en wereldbeeld. Van Van Eyck tot Rembrandt* (Bussum 2004) 264-265. Vergelijk met Gibson, *Pleasant places*, 1.

8 Onuf, *Local terrains*, 76-147.

landschappen stapten, zo zouden we kunnen zeggen, letterlijk en figuurlijk in de voetsporen van hun medeburgers. Op hun beurt hielpen zij de burgerij waartoe zij zelf behoorden, haar urbane kijk op het leven op het platteland te omschrijven.

De villa rustica

De Vrijheid van Antwerpen en de omliggende heerlijkheden telden in het midden van de zestiende eeuw naar schatting ongeveer 370 *villae rusticae*. De eigenaars waren aristocraten en de burgerlijke elite, waaronder kooplui, bankiers, muntmeesters, ondernemers, grond- en geldspeculanten, verder geleerden en humanisten, maar ook ambachtslui en enkele kunstenaars. De spreiding van deze villa's reikte van de onmiddellijke omgeving van de stad, zoals de verkavelingen van de Markgravelei en het Papenmoer, tot omliggende dorpen zoals Ekeren, Merksem, Deurne, Wijnegem, Mortsel, Hoboken, Aartselaar, Niel en Schelle. Het Gestelhof van kanunnik Pieter van Dale bevond zich op een respectabele afstand van ongeveer 25-30 kilometer van de stad. Het Steenlandgoed van Ducci en het hof De Neuzenberg van Pieter van Montmorency tonen aan dat de elite niet alleen belangstelling koesterde voor het platteland op de rechteroever, maar ook belangen had in het Land van Waas.

Een *villa rustica* kon diverse vormen aannemen. Sommige burgers kochten bestaande hoevees, eventueel met behoud van de domaniale activiteiten. Anderen waren de trotse bezitters van een kasteel.⁹ Deze gebouwen werden eventueel verbouwd conform de normen van de Italianiserende renaissance-architectuur, zoals die onder anderen door Pieter Coecke van Aelst vanaf 1539 met zijn vertalingen en bewerkingen van de traktaten van Vitruvius en Sebastiano Serlio werd gepropageerd.¹⁰ Er werden echter ook geheel nieuwe villa's opgetrokken. Gilbert van Schoonbeke realiseerde in het domein Ter Beke een gehele verkaveling, met aangepaste straten en aanplantingen (1547). De hoofdstraat was de Markgravelei. De rijkelijk ingerichte *villa suburbana* van Nicolaes Jongelincx was hier toonaangevend, maar wellicht niet echt representatief. Rondom 1570 telde deze verkaveling meer dan honderd spellhoven, de meeste blijkbaar eerder bescheiden van opzet. Er bevond zich ook een kaatsbaan.¹¹ Een meer kleinschalige verkaveling, Papenmoer in Berchem, was het initiatief van Hendrik van

9 R. Baetens, 'La "villa rustica", phénomène italien dans le paysage brabançon au 16ème siècle', in: *Aspetti della vita economica medievale* (Florence 1985) 171-191; Idem, 'La "bellezza" et la "magnificenza". Symboles du pouvoir de la villa rustica dans la région anversoise aux temps modernes', in: R. Baetens en B. Blondé (red.), *Nouvelles approches concernant la culture de l'habitat* (Turnhout 1991) 159-179; Idem, 'Culture and power. Italian and local influences on the "villa rustica" in the Antwerp region (16th-18th century)', *Antwerp design sciences cahiers* 3:1/2 (2001) 23-30. Heel wat informatie over hoven van plaisantie is her en der verspreid in de jaargangen van *Recueil des bulletins de la propriété* (1869-1893).

10 R. Rolf, *Pieter Coecke van Aelst en zijn architectuuruitgaves van 1539* (Amsterdam 1987); J. Offerhaus, 'Pieter Coecke et l'introduction des traités d'architecture aux Pays-Bas', in: J. Guillaume (red.), *Les traités d'architecture de la Renaissance, (De Architectura)* (Parijs 1994) 443-452; K. de Jonge, 'Vitruvius, Alberti and Serlio. Architectural treatises in the Low Countries 1530-1620', in: V. Hart en P. Hicks (red.), *Paper palaces. The rise of the renaissance architectural treatise* (New Haven etc. 1998) 281-296; Idem, "'Antickse werken". La découverte de l'architecture antique dans la pratique architecturale des anciens Pays-Bas. Livres de modèles et traités (1517-1599)', in: M.-C. Heck, F. Lemerle en Y. Pauwels (red.), *Théorie des arts et création artistique dans l'Europe du Nord du XVIe au début du XVIIe siècle*, Collection travaux et recherches de l'Université Charles de Gaulle-Lille, 3 (Rijsel 2002) 55-74.

11 *Recueil des bulletins de la propriété* 13 (1881) 22-26. H. Soly, *Urbanisme en kapitalisme te Antwerpen in de 16de eeuw. De stedenbouwkundige en industriële ondernemingen van Gilbert van Schoonbeke* (Brussel 1977) 186-191; R. Van Passen, 'Kaatsspelen te Antwerpen in de 15de-18de eeuw', *Naamkunde* 20 (1988) 13; Onuf, *Local terrains*, 102-105; L. Heyrman, *De "villa rustica" en de verkavelingen rond Antwerpen midden 16^e eeuw* (onuitgegeven verhandeling Universiteit Gent 2007) 33-57.

Berchem (1556). Deze residentiele buurt telde circa 1575 een zestigtal percelen. Een ervan behoorde toe aan Christoffel Plantin.¹²

Antwerpen vormde zeker geen uitzondering. Een gelijkaardige ontwikkeling stelt men namelijk ook vast in de omgeving van Brussel. De families Nassau, de Croy, Mar-nix en kardinaal de Granvelle hadden er een buitenverblijf.¹³ De dichter Jan Baptist Houwaert genoot van het buitenleven in zijn hof Klein Venetië aan de Maalbeek te St.-Joost-ten-Node (circa 1574). De naam van zijn villa getuigt hoe hij zich bewust spiegelde aan de villabouw langs de Brenta in de Veneto, waar in de zestiende eeuw niet minder dan 257 villa's werden gebouwd.¹⁴ Kleinere steden vertoonden dezelfde trend. Vermelding verdient bijvoorbeeld het domein Speelhoven nabij Aarschot.¹⁵

In deze landelijke woningen konden de eigenaars zich tijdelijk onttrekken aan het drukke leven vol maatschappelijke verplichtingen in de overvolle, rumoerige en stinkende stad.¹⁶ Zij konden genieten van de aangename geneugten van het landleven zoals deze werden bezongen door antieke auteurs als Vergilius en Horatius. Deze lof van de *solitudo rustica* en het *otium* was door humanisten als Desiderius Erasmus,¹⁷ Antonio de Guevara en Charles Estienne in de zestiende eeuw opnieuw verspreid.¹⁸ In Antwerpen was dergelijke literatuur op verschillende plaatsen te vinden, onder andere op het Crauwelshof van Michiel van der Heyden, schepen in de stadsmagistraat en fortificatiemeester van de nieuwe stadswallen, op Zurenborg in Berchem (1542-1547).¹⁹ De Antwerpenaar Christoffel Plantin, eigenaar van een perceel op het

12 F. Donnet, *Le 'Papen moer' à Berchem* (Antwerpen 1921); Onuf, *Local terrains*, 105-107; Heyrman, *De 'villa rustica'*, 59-75. Een nieuw onderzoek van archivalia lijkt wenselijk: Stadsarchief Antwerpen (verder SAA), Tresorij 138, fol. 7v-34v. en Rekenkamer 2179, fol. 16v-37v.

13 Baron de Troostembergh, 'Pathmos, maison de plaisance des abbés du Parc à Saint-Josse-ten-Noode', *l'Indicateur généalogique, héraldique et biographique*, april-mei (1912) 1-5; C. de Maegd, "En ung sien jardin de plaisance au faubourgs de ceste ville". La maison de plaisance de Charles de Croy à Saint-Josse-ten-Noode vers 1600', *Bulletin du Dexia banque* 55: 218 (2001) 45-68; K. De Jonge, 'Granvelles Gärten zu Brüssel und Sint-Joost-ten-Noode', *Die Gartenkunst* 14:1 (2002) 19-25; J. De Beul, 'Van een stadsschilder en topmagistraten, het hof te Walle in Lennik', in: J. Ockeley, J. Janssens en F. Gotzen (red.), *Recht en geschiedenis. Een bundel bijdragen over rechtsgeschiedenis van de Middeleeuwen tot de hedendaagse tijd aangeboden aan Fernand Vanbemelryck* (Leuven 2005) 133-160.

14 F. Van Vinckenroye, 'J.B. Houwaert en zijn landgoed "Cleyn Venegien"', in: E. Cockx-Indestege en F. Hendrickx (red.), *Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor Dr. Jan Descamps*, vol. 3 (Leuven 1987) 213-228; J.-F. Chauvard, 'Palais urbains et maisons de campagne. Les résidences des élites vénitiennes à l'époque moderne', in: Dunne en Janssens (red.), *Living in the city*, 73.

15 E. Op de Beeck, 'Hof van Speelhoven en Speelhovenstraat', in: *Aarschot. Evolutie van een stadsbeeld* (Aarschot 1982) 220.

16 P. Poulussen, *Van burenlust tot milieuhinder. Het stedelijk leefmilieu. 1500-1800* (Kapellen 1987).

17 L.L.E. Schlüter, *Niet alleen. Een kunsthistorisch-ethische plaatsbepaling van tuin en huis in het 'Convivium religiosum' van Erasmus* (Amsterdam 1995); Desiderius Erasmus, *Het goddelijke festijn. Samenspraak*, vert. uit het Latijn door J. De Landtsheer (Rotterdam 2004).

18 Cf. P.A.F. van Veen, *De soeticheydt des buyten-levens vergheselschap met de boucken. Het hofdicht als tak van een georgische literatuur*, Utrechtse herdrukken 26 (Utrecht 1985); W. de Vries, *Wandeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1710)* (Hilversum 1998); Onuf, *Local terrains*, 109-129. Zie verder ook M. Morford, 'The stoic garden', *Journal of garden history*, 7 (1987) 151-175; J.S. Ackerman, *La villa de la Rome antique à Le Corbusier*, vert. uit het Engels door S. Séraudie e.a. (Parijs 1997) 135-159; M. Szafarska, 'Il poeta nel giardino di campagna. L'idea della vita nella villa rustica del Cinquecento', *Arte-documento*, 14 (2000) 110-113; N. Büttner, 'Pulchrum et utilitas. Naturverständnis und Welterfahrung in der frühen Neuzeit am Beispiel der "Granvella-Garten"', *Die Gartenkunst*, 14:1 (2002) 26-34.

19 I. Buchanan, 'The collection of Nicolaes Jongelincq: II. The "Months" by Pieter Bruegel the Elder', *The Burlington magazine*, 132 (1990) 548. Zie ook A. Monballieu, 'P. Bruegels "Schaatsrijden bij de St-Jorispoort te Antwerpen." De betekenis van het jaartal 1553 en een archiefstuk', *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen* (1981) 17-30.

Papenmoer, bracht in 1566 zelfs een Nederlandse vertaling op de markt van Estienne's *L'agriculture et maison rustique* (Parijs 1564), onder de titel *De landtwinninge en de hoeve*. Deze publicatie droeg hij op aan burgemeester Antoon van Stralen, bezitter van een villa in Merksem, die 'zelf groot ghenoechte heeft in planten, saayen en allerley lantneeringhe'. Marnix van St.-Aldegonde tuinierde ijverig op zijn goed West-Souburg nabij Vlissingen.²⁰ Weer anderen klommen zelf in de pen. Hugo Favolius, stadsgeneesheer in Antwerpen, beschreef in lovende bewoordingen een prachtig buitengoed met vijvers en fonteinen op Walcheren, misschien Westhove nabij Domburg.²¹ Jan Baptist Houwaert, die zichzelf als tuinman liet vereeuwigen,²² bezong zijn hof als een plaats waar het aangenaam vertoeven was, een *locus amoenus*.²³

De aristocraat Jonker Jan van der Noot, die in de jaren 1562 en 1565 schepen was van Antwerpen, dichtte hoe hij op een dag kort voor zes uur 's ochtends met een bezwaard gemoed Antwerpen verliet en via de Markgravelei over Beerschot op het Kiel in Hoboken de Scheldeoever opzocht. Daar verscheen hem als in een droom een mooie nimf die zijn zorgen verdreef:

Na des Mercgraven lyd', en voordt na stille hoeken
 Om ergheringhs in t' veldt een clær water te soeken
 En mijn aesicht daer in te wassen, ghelijc pleghen
 De veur-vaders te doen als sy een Ghesicht creghen.
 Soo ic alleen' dan gingh claghende deur de velden
 By Beer-schot, westwaert op, na t' versch water der Scelden
 Soo quam my in t' ghemoet een Nymphe wel soo schoone
 Als ick ooyt heb ghesien [...].²⁴

Van der Noot wandelde dus via de verkaveling van Van Schoonbeke in de omgeving van de Markgravelei naar het Prelaatshof of het Michielshof in Beerschot dat in 1582 werd beschreven als 'een groot schoon huys van plaisancien uyten water gemetst met eene wateringe rontsomme breet omtrent 100 voeten; metten hove totter zelver huysinge dienende, met den neerhove, stallinge, schuere, veehuysse, verkensoeye ende allen den toebehoorten gelyck en alle dermanieren den abt van Sinte Michiels dat gebruyckt heeft gehadt; en de daertoe noch vier bunderen winnende lants daer by ende aen gelegen'.²⁵

Het recreatieve karakter van de landelijke residentie helpt ten dele ook haar localisatie en geografische verspreiding te verklaren. Het is inderdaad opvallend dat vele villa's zich bevonden in de onmiddellijke omgeving van waterrijke gebieden, waterlopen en kanalen. Michiel van der Heyden wenste via de Herentalse vaart per boot het traject tussen het Crauwelshof op Zurenborg en zijn stadswoning aan de Wapper af te leggen (een droom die hij overigens niet heeft kunnen waarmaken).²⁶ De waterrijke omgeving

20 Hij correspondeerde uitvoerig over het kweken van planten en bloemen met ondermeer Carolus Clusius en Justus Lipsius. J.M.D. Cornelissen, 'Marnix en de tuinbouw', *Historisch tijdschrift*, 19 (1940) 223-251; I. Schoups en A. Wiggers (red.), *Philips van Marnix van Sint Aldegonde* (Antwerpen 1998) 85, 151 e.v. Cf. P. Fuhring (red.), *De wereld is een tuin. Hans Vredeman de Vries en de tuinkunst van de renaissance* (Gent en Amsterdam 2002).

21 H. Favolius, *Theatri orbis terrarum enchiridion* (Antwerpen 1585) 76-77.

22 J. Vanderheijden, 'De grafzerk van J.B. Houwaert', *Het Boek*, 20 (1931) 161-165.

23 Van Vinckenroeye, 'J.B. Houwaert', 213-228.

24 A. Verwey (red.), *Gedichten van Jonker Jan van der Noot* (Amsterdam 1895) 142-143.

25 *Recueil des bulletins de la propriété* 10 (1878) 6-7.

26 *Ibidem* 19 (1887) 30-34; F. Prims, 'De Herentalsche vaart', *Antwerpiensia*, 6de r. (1932) 405-412.

van de Herentalse vaart en het Schijn boden de gewenste omgeving om er villa's op te trekken. De verkaveling van Gilbert van Schoonbeke langs en rondom de Markgravelei was gelegen langs de beek die vanuit Wilrijk richting Kiel spoelde. Vandaar de benaming Hof ter Beke. De naam het Papenmoer in Berchem, waar Hendrik van Berchem zijn verkaveling realiseerde, wijst op eenzelfde landschappelijk kader. Het Steenlandgoed van Gaspar Ducci in Kruibeke lag niet ver van de Schelde. Ook het hof De Neuzenberg in de heerlijkheid van Burcht en Zwijndrecht, eigendom van Pieter van Montmorency, bevond zich nabij de Scheldedijk.²⁷ Kanunnik Pieter van Dale verbond zijn hof te Gestel met de Grote Net.²⁸ Waterrijk gebied zorgde in de zomer voor koelte. Water werd gebruikt om eventueel een ringgracht aan te leggen. Het was tevens aantrekkelijk voor wild. Het kon ook gebruikt worden voor de aanleg van visvijvers. Wie op zijn goed Klein Venetië aan de Maalbeek in St.-Joost-ten-Node naar buiten keek, zag volgens Jan Baptist Houwaert:

De revier voghelen duycken swemmen en bayen,
De schoon witte Swanen hun int water doopen,
Alderhande visschen sietmen hier met hoopen,
Wellustelijck spelen en in water swemmen,
en al wispel steerten nu daelen dan clemmen.²⁹

Het is niet verwonderlijk dat ook in de Zennevallei en langs het kanaal Brussel-Willebroek talrijke speelhoven werden opgetrokken. Zoals te Antwerpen kon men ook hier onbekommerd genieten van de landelijke en waterrijke omgeving.³⁰ Onwillekeurig denkt men aan de de situatie in Venetië. De rijke inwoners van de lagunestad bereikten hun villa's aan de oevers van de Brenta per boot.

Schaarse iconografische bronnen helpen het beeld van de *villa rustica* te verfijnen. Het gaat telkens om tekeningen van hofsteden in de omgeving van Antwerpen die gemaakt zijn circa 1545-1565. In de eerste casus treedt Pieter Bruegel op het voorplan. De tweede casus behandelt het hof De Neuzenberg van Pieter van Montmorency.

Het Louvre bewaart een tekening van een hoeve te Wijnegem toegeschreven aan Pieter Bruegel. Hendrik Hondius maakte in 1640 een kopie naar deze tekening. Ook deze kopie vermeldt ondubbelzinnig dat het gaat om een hoeve te Wijnegem (zie afbeelding. 1).³¹ Interessant is dat deze hoeve kan worden geïdentificeerd met het nog bestaande, maar verbouwde huis De Zwaan.³² Dit huis lag op het goed Ter Borcht nabij een omwaterd kasteel, dat was opgetrokken door Sebastiaan Vleminck, burge-

27 Cf. infra.

28 Cf. infra.

29 J.B. Houwaert, *Paraensis politica. Politijcke onderwijsinghe [...]* (Leeuwarden 1614; geschreven circa 1585) 37. Van Vinckenroye, 'J.B. Houwaert', 226.

30 C. De Maegd, 'Deux cartes précadastrales de Mathieu Bollin des environs de 1600', *Bulletin du Crédit Communal*, 52: 204 (1998) 49-76; Idem, 'Een einde en een nieuw begin. De creatie van een hof van plaisantie te Lembeke in 1618', *M & L*, 17:1 (1998) 6-44; Idem, "'En ung sien jardin de plaisance'", 45-68; A. Deknop, *Van 't stad en schoone buytens. Tekeningen van F.-J. Derons en A. Martin* (tent. cat. Brussel, 2007-2008).

31 Louvre, Cabinet des Dessins, inv. nr. 21.003. De kopie van Hendrik Hondius wordt bewaard in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, inv. nr. 1905:74 (16,0 x 19,0 cm). M. Schapelhouman, *Nederlandse tekeningen omstreeks 1600*, Catalogus van de Nederlandse tekeningen in het Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam, 3 ('s-Gravenhage 1987) 54 nr. 34.

32 Turnhoutsebaan 387, B-2110 Wijnegem. Met dank aan Dhr. Raymond Correns (Wijnegem) voor deze informatie.

Afbeelding 1: Hendrik Hondius naar Pieter Bruegel, *Hoeve te Wijnegem* (Amsterdam, Rijksprentenkabinet).

meester van Limburg aan de Vesder.³³ Zijn zoon Jan, die gehuwd was met Isabella Schetz, dochter van Gaspar Schetz, werd heer van Wijnegem in 1567 en zou dit blijven tot aan zijn overlijden in 1568. Zijn broer Aert verwierf toen dezelfde titel. De Antwerpse stadsgeneesheer en filoloog Johannes Goropius Becanus publiceerde enkele Latijnse gedichten van 'Johannes Flemingus'. Bij de aanvang van de dialoog *Vertumnus* huldigde Becanus zijn overleden vriend. Hij schrijft hoe hij en Gerardus Falkenburgius op een mooie ochtend naar Wijnegem wandelden om er de broer van de overledene te bezoeken. Zij vonden het aangenaam verpozen op het platteland dat hen veel afwisseling bood:

Kijk eens hoe de bermen van de grachten aan weerszijden van onze weg ons toelachen met het bonte groen van de planten en ons nodigen tot een gesprek! Genieten onze ogen hier niet van een zeer aangenaam schouwspel (*amoenissimum spectaculum*)? Kan onze tong niet proberen in de diverse smaken de verschillende eigenschappen te ontdekken? Snuift onze neus niet de vele geuren, zodat hieruit een mening over de natuur kan gevormd worden? Een zo grote verscheidenheid moet toch onze geest een enorme stof bieden tot lange en vele beschouwingen, vind je niet [...]?³⁴

³³ W. Couvreur, 'Antwerpse laat-achttiende-eeuwse stadsgezichten van Hendrik de Cort', *Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis*, 25 (1979-80) 237 nr. 21, afb. 26.

³⁴ J.G. Becanus, *Opera*, vol. 3 (Antwerpen 1580) 1: 'Videsne ut utraque fossarum quibus via haec includitur, ripa vario herbarum virore nobis arrideat, & ad colloquium invitet? Habentne hic oculi amoenissimum spectaculum? habentne lingua in quo se exerceat, ut diversas e diversis saporibus facultates colligat? habentne nares varios odores, ut

Jan en Aert Vlemingck onderhielden net als Gaspar Schetz contacten met de beeldhouwer en muntmeester Jacques Jongelinck, de broer van Nicolaes, die eigenaar was van de *villa suburbana* nabij het Hof ter Beke. Hier bewaarde Nicolaes tot 21 februari 1566 niet minder dan zestien schilderijen van de Pieter Bruegel.³⁵ Het is aannemelijk dat Bruegel, toen hij nog in Antwerpen werkzaam was, het landgoed van Vlemingck bezocht en daar het huis De Zwaan schetste.³⁶

Een kaart, misschien gemaakt in 1546, duidt de ligging aan van het 'Huys van Joncker Pieter van Montmorency' gelegen op de grens van de Borgerweertpolder in de heerlijkheid Burcht en Zwijndrecht in het Land van Waas.³⁷ Dit hof is bekend gebleven als De Neuzenberg. De identificatie van Pieter van Montmorency is niet evident, omdat het geslacht van Montmorency in de zestiende eeuw verschillende naamgenoten Pieter telde. Wellicht gaat het om Pieter van Montmorency, die in 1533 namens zichzelf en zijn zoon Jan vier lenen van de vierschaar van Melsele in eigendom had, niet ver van Burcht en Zwijndrecht.³⁸ De eigenaars Montmorency moesten het hof De Neuzenberg uiteindelijk verkopen. Toch slaagde Jan van Montmorency er in 1575 in het hof opnieuw te verwerven.³⁹ Enkele jaren later restte er nog weinig van het goed. Het doorsteken van de dijken zorgde ervoor dat grote delen van het domein dagelijks bij vloed werden overspoeld. Plunderende en muitende soldaten lieten een verbrand landhuis achter. Toch werd eind zestiende eeuw het goed nog steeds in verband gebracht met Pieter van Montmorency.⁴⁰

Een anonieme ingekleurde tekening die op 15 april 1555 in opdracht van Pieter van Montmorency gemaakt is naar aanleiding van een proces, toont een panoramisch vergezicht op een deel van de Borgerweertpolder (zie afbeelding. 2). Rechts bovenaan staat te lezen: 'Geexhibeert in iudicio by meester matheus sermeus [seymens?] den procureur van pieter de montmerency desen vden aprilis xvc liiij voor paesschen [gesigneerd] Boullers [Boullere?].'⁴¹ De kaart is georiënteerd. Links herkent men de Schelde met de rede van Antwerpen. Tussen de dijk en de 'sceltwech' aan de zuidzijde en de 'Ghorikewech' met de plek 'de gheest' aan de noordzijde ziet men op het voorplan aan de

& ex illis de natura iudicium petatur? Haec igitur tanta varietas quantum, rogo, materiae adferet ad interna mentis colloquia diu multumque alenda'. J. IJsewijn, 'De humanistische literatuur in Vlaanderen', *Vlaanderen*, 39:4 (1990) 84-85.

35 I. Buchanan, 'The collection of Nicolaes Jongelinck: I: "Bacchus and the Planets" by Jacques Jongelinck', *The Burlington magazine*, 132 (1990) 102-113; Idem, 'The collection of Nicolaes Jongelinck: II', 541-550; L. Smolderen, *Jacques Jongelinck. Sculpteur, médailleur et graveur de sceaux (1530-1606)* (Louvain-la-Neuve 1996) 30, 33, 102-106, 302-304, 481 e.v. Over de handelsactiviteiten van de familie Schetz cf. H. Kellenbenz, 'Die Aachener Kupfermeister', in: Idem, *Kleine Schriften*, 2. *Dynamik in einer quasi-statischen Welt*, Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beihefte 93 (Stuttgart 1991) 102-111; R. van Uytven, 'De "Vieille Montagne" en het galmeimonopolie van de Schetsen', *Bijdragen tot de geschiedenis* 84 (2001) 191-203.

36 Van Mander, *Het leven*, fol. 233r verhaalt hoe Bruegel en zijn vriend, de Nurenbergse koopman Johannes Franckaert (Hans Franckert), boerenbruiloften bezochten vermomd als boeren. Over Johannes Franckaert cf. Smolderen, *Jacques Jongelinck*, 263-264. De koopman en bankier, Lazarus Tucher, eveneens afkomstig uit Nurenberg, was circa 1550 eigenaar van het kasteel of 'het huys van plaisantien' Gallifort in Deurne; cf. *Recueil des bulletins de la propriété* 12 (1880) 3-8.

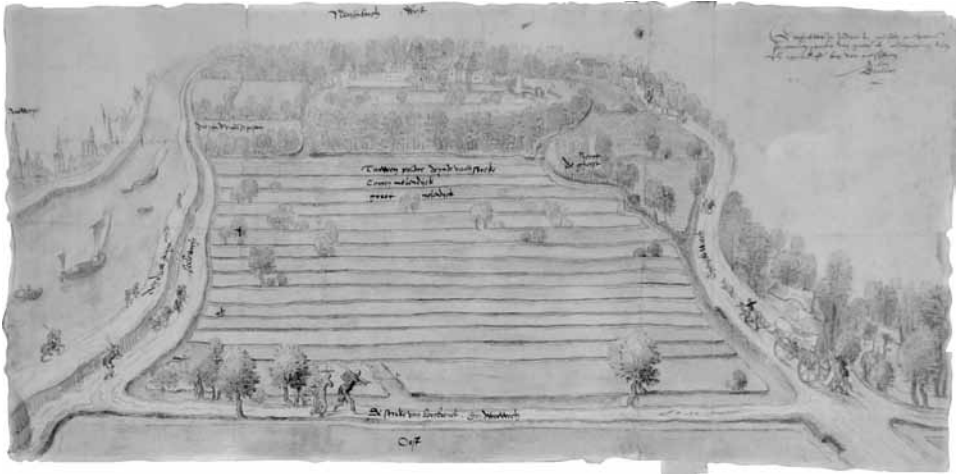
37 D. Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht en Burcht*, 1. *Landschap, heerlijkheid, dorpsbestuur, bevolking, economie, ontspanning voor 1795* (Zwijndrecht 1990) 177 (met bronvermelding).

38 Ibidem, 102, 183-184.

39 Ibidem, 184 (met bronvermelding).

40 Ibidem, 184-185 (met bronvermelding).

41 Algemeen Rijksarchief, Kaarten en plattegronden in handschrift, 2640 (30x62 cm.), microfilm 3180. Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht en Burcht*, 183-184. Met dank aan Prof. Dr. Hubert Meeus en Prof. Dr. Guido Marnet (Universiteit Antwerpen) voor hun hulp bij de lezing van de tekst.

Afbeelding 2: Anoniem, *Het hof De Neuzenberg te Zwijndrecht* (Brussel, Algemeen Rijksarchief. Kaarten en plattegronden in handschrift, nr. 2640).

oostzijde ‘Een dwer[s]wech’ [?]. Deze weg markeert ‘De streke van borchbrouck’. Aan de westzijde begrenst de ‘tarwen poldre’ ‘deynde vande streke’ met de ‘groot molendijck’ en de ‘corten molendijck’. Hierachter licht het groots ingerichte goed ‘Neusenborch’ dat met een fraaie gracht is omwald. Het hof is gelegen in een boomrijke omgeving. De opdrachtgever vraagt duidelijk aandacht voor het Borkbroek omsloten door de drie wegen, de tarwepolder en het hof. De vermelding ‘dit zijn de V. gemeten in questien’, genoteerd even links van het goed, wijst op de betwisting die aanleiding was tot het tekenen van dit panoramische vergezicht. De tekening is verder gestoffeerd met enkele schepen, ruiters, wandelaars en reizigers in een huifkar. De kaart is vooral een document, maar niet zonder enige artistieke kwaliteiten. Wie de tekenaar was blijft onbekend. Misschien was het dezelfde naar wie Pieter van Montmorency op 30 september 1546 een dienaar in Antwerpen stuurde met de vraag de heerlijkheid van Burcht en Zwijndrecht in kaart te brengen.⁴²

Deze tekening is in menig opzicht uitzonderlijk. Zij sluit aan bij een beperkt aantal gedateerde voorstellingen van hoeves uit de omgeving van Antwerpen die alle circa 1545-1565 zijn vervaardigd. Zo is er het schilderij van een anonieme kunstenaar met de voorstelling van een boerderij met duiventil, gedateerd 19 april 1546.⁴³ Een tweede geschilderd exemplaar, eveneens anoniem en niet gedateerd, toont dezelfde hoeve (zie afbeelding 3).⁴⁴ Deze hoeve komt ook voor in het Errera-album uit ca. 1540, een

42 Verelst, *Geschiedenis van Zwijndrecht en Burcht*, 177 (met bronvermelding).

43 Bewaarplaats onbekend (23x32 cm.). E. Haverkamp Begemann, ‘Joos van Liere’, in: A. von Simson en M. Winner (red.), *Pieter Bruegel und seine Welt* (Berlijn 1979) pl. 11, fig. 12. Het oudste, nauwkeurig gedateerde topografische landschap – 7 augustus 1473 – is *De Vallei van de Arno* door Leonardo da Vinci (Florence, Uffizi).

44 Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, inv. nr. 4704 (20,5 x 27,5 cm.). Cf. Haverkamp-Begemann, ‘Joos van Liere’, 17-28, 23. *Met passer en penseel. Brussel en het oude hertogdom Brabant in beeld* (tent. cat. Brussel 2000) 104-105 nr. 36; P. Vandenbroeck, in: *De uitvinding van het landschap*, 110 cat. nr. 12. Cf. H. Mielke, *Pieter Bruegel d. Ä. als Zeichner. Herkunft und Nachfolge* (tent. cat. Berlijn 1975) 135-137 cat. nr. 181.

Afbeelding 3: Toegeschreven aan Herri met de Bles, *Hoeve met duiventil* (Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten).

schetsboek met een groot aantal landschappen (fol. 112).⁴⁵ In 1563 schetste een niet geïdentificeerde monogrammist aan weerszijden van een blad papier boerderijen in de omgeving van Antwerpen. Nauwkeurig noteerde hij telkens de dag van zijn observaties: 'dit staet beij hoeboken 1563 19 september' en 'dit staet buten hantwerpen 1563 den 21 september op matheus dach' (zie afbeelding 4-5).⁴⁶

Uitzonderlijk is verder het panoramische perspectief. De tekenaar heeft gekozen voor een vogelperspectief om de polder met het hof De Neuzenberg duidelijk te situeren. Zo kwam hij ongetwijfeld tegemoet aan de verzuchtingen van zijn opdrachtgever. De tekening is in dit opzicht een treffend voorbeeld van landschapschorografie. Zij situeert zich binnen het spanningsveld tussen cartografie en het topografische landschap.⁴⁷

45 C. Wood, 'The Errera sketchbook and the landscape on grounded paper', in: N.E. Muller, R.J. Rosasco en J. Marrow (red.), *Herri met de Bles. Studies and explorations of the world landscape tradition* (Turnhout 1998) 101-116. De tekening en de twee paneeltjes wijzen erop dat het gaat om de eigendom van een welgestelde familie die het als buitengoed of hof van plaisantie bewoonde. De nauwkeurige datum verwijst misschien naar de dag van aankoop. Lucas van Valckenborch schilderde in 1574 dezelfde hoeve met duiventil. Hij voegde er figuratief bijwerk aan toe, met name feestvierende boeren. Zie A. Wied, *Lucas und Marten van Valckenborch (1535-1597 und 1534-1612). Das Gesamtwerk mit kritischem Oeuvrecatalog* (Freren 1990) 140 cat. nr. 21 (bewaarplaats onbekend; 61 x 80,5 cm.).

46 Amsterdam, Rijksprentenkabinet, inv. nr. 1953: 457. Cf. Haverkamp Begemann, 'Joos van Liere', pl. 12, fig. 13 en 14; S. Hautekeete, 'Van stad en land. Het beeld van Brabant in de vroege topografische tekenkunst', in: *Met passer en penseel*, 54.

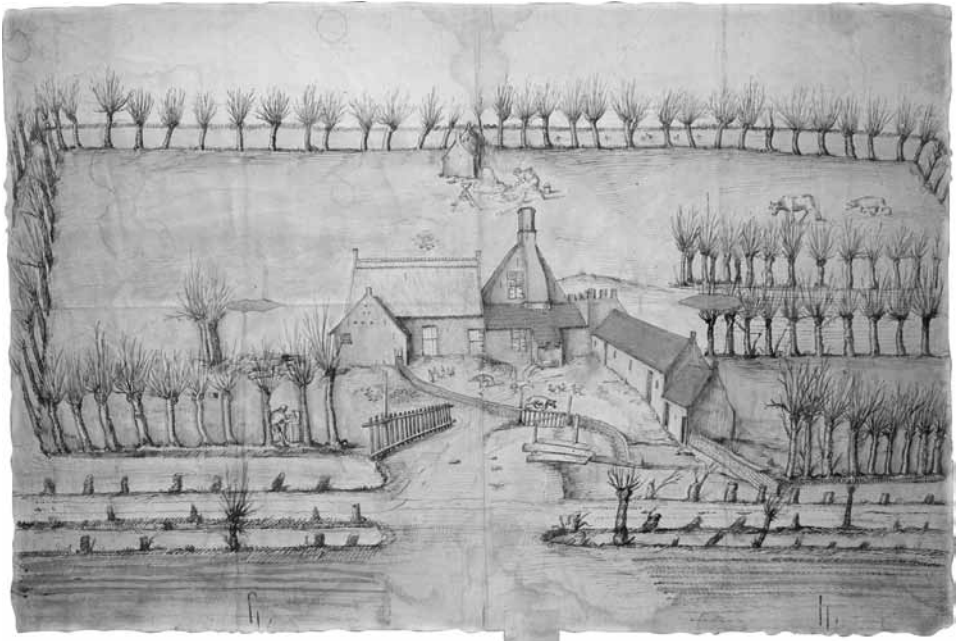
47 Petrus Apianus, *Cosmographicus Liber* (Ingolstadt 1524) fol. 2r verklaart en illustreert het onderscheid tussen geografie en chorografie in navolging van Ptolemaeus. Cf. L. Nuti, 'De schilder en de chorograaf: twee verschillende visies op de wereld', in: *Met passer en penseel*, 21-27; N. Büttner, *Die Erfindung der Landschaft. Kosmographie und Landschaftskunst im Zeitalter Bruegels* (Göttingen 2000) 53-54, 159-164, 172-177; P. Huvenne, 'Landschapschorografie', in: *De uitvinding van het landschap*, 67-70.

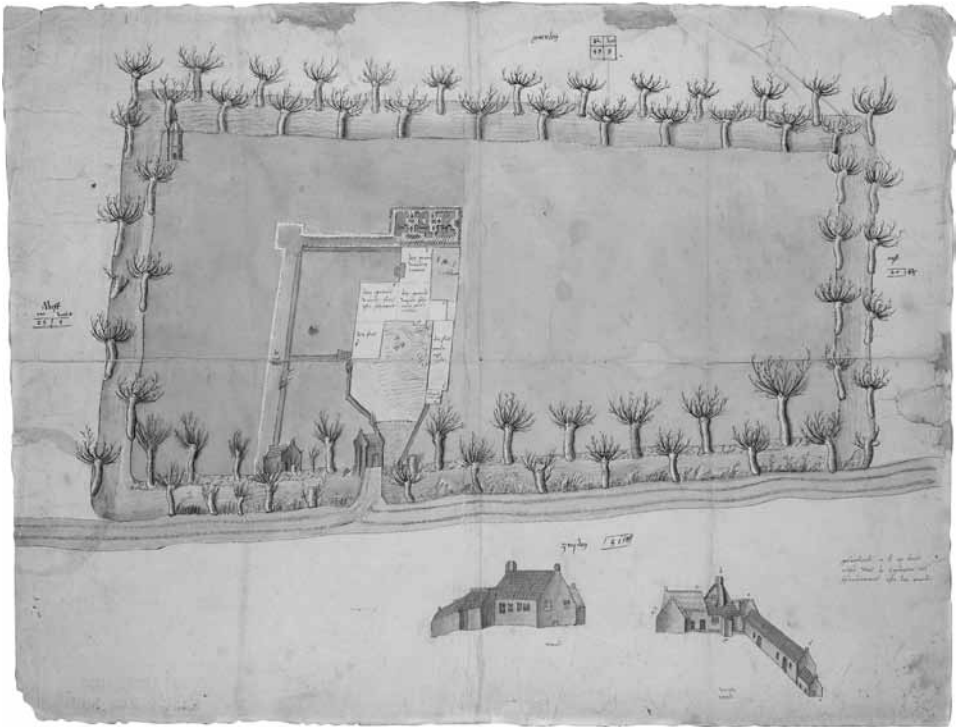
Afbeelding 4: Onbekende monogrammist, Hoeves te Hoboken (Amsterdam, Rijksprentenkabinet).

Afbeelding 5: Onbekende monogrammist, Hoeves buiten Antwerpen (Amsterdam, Rijksprentenkabinet).

Afbeelding 6: Anoniem, Het hof Popkensburg (Den Haag, Nationaal Archief).

Afbeelding 7: Anoniem, Het hof Popkensburg (Den Haag, Nationaal Archief).

Jonkheer Arend van Valkenstein liet op een gelijkaardige wijze door een schilder-landmeter twee ingekleurde en georiënteerde kaarten maken van zijn nieuw verworven landgoed met hoeve Popkensburg op het eiland Walcheren (1567) (zie afbeelding 6-7). Zoals de maker van de tekening van het hof De Neuzenberg verkoos de kunstenaar een panoramisch standpunt. De tekening met het vooraanzicht van de hoeve stoffeert hij met decoratief-anekdotisch bijwerk: zwijnen en kippen lopen op het erf rond; de tekenaar toont zichzelf aan het werk op het voorplan tussen de bomen. De andere tekening toont de plattegrond van het domein met de opgave van de afmetingen en de plattegrond van de hoeve met de indeling van de kamers en stallen. Blijkbaar werden een omwatering en een kruidtuin gepland.⁴⁸

De iconografische documenten, noch de archivalia laten toe een nauwkeurig beeld te vormen van de architecturale kwaliteiten van het goed De Neuzenberg. Het hof moet er na de doortocht van het krijgsvolk als een ruïne hebben bijgelegen. Een gelijkaardig lot ondergingen vele andere villa's.⁴⁹ Niet toevallig is een bundel tekeningen van de zeventiende-eeuwse schilder Egidius Neyts getiteld *Geopende-Lantstreken oft verscheyde gesichten van Speelhoven, vervallen gebouwen etc.*⁵⁰

Over de inrichting van de vele *villae rusticae* is weinig bekend. Michiel van der Heyden had op zijn hof Crauwels een rijke schilderijencollectie en een verzameling boeken ondergebracht.⁵¹ Nicolaes Jongelinck was de trotse bezitter van sculpturen van zijn broer Jacques en schilderijen van Frans Floris en Pieter Bruegel.⁵² We mogen veronderstellen dat Gaspar Ducci het Schoonselhof in Hoboken en het Steenland in Kruikebeke rijkelijk inrichtte, zoals hij dat ook deed met zijn somptueuze stadswoning.⁵³ Dit waren zeer gefortuneerde eigenaars. Kooplui en andere burgers met wellicht minder financiële mogelijkheden die zich toch een tweede woning op het platteland konden permitteren, trachtten deze ook op te smukken.⁵⁴ Van tenminste zeven dergelijke hoven van plaisantie zijn inventarissen bewaard gebleven. Zij dateren tussen 1574 en 1582. Vijf van deze villa's waren in het bezit van kooplui of hun weduwen, uitzonderlijk van een chirurgijn en van kanunnik Pieter van Dale, sinds 1558 heer van Gestel. Van een speelhof is het aantal kamers niet vermeld. De anderen varieerden in grootte van zes tot dertien kamers, uitgezonderd het hof en slot van Pieter van Dale te Gestel nabij Berlaar, dat ca.

48 Den Haag, Nationaal Archief, inv. nr. Verz. Hingmann Suppl. 289 (41x54 cm en 39x59 cm). Büttner, *Die Erfindung der Landschaft*, 162. I.H. Vogel-Wessels Boer, 'Popkensburg', *Nehalemnia*, afl. 152 (2006) 27.

49 Een document van 1592 beschrijft de ruïneuze toestand van het dorp Goetsenhoven nabij Tienen na de verwoestingen van 1568. Het 'huys' of kasteel van Aart van Merode, heer van Goetsenhoven en groot-meier van Luik, bleef niet gespaard. Cf. P. Kempeneers, "Ellendighen Staet van den Dorpe Goidsenhoven affgebrandt anno 1568", *Arca Lovaniensis artis atque reserans documenta*, 32 (2003) 102.

50 A.M. Hind, *Catalogue of drawings by Dutch and Flemish artists preserved in the Department of prints and drawings in the British Museum*, 2. *Drawings by Rubens, Van Dyck and other artists of the Flemish school of the XVIIth century* (Londen 1923) 122-123 nr. 28 en 29.

51 SAA, Genealogisch fonds 49-50 (inventaris 24 juni 1552). J. Denucé, *Bronnen voor de geschiedenis van de Vlaamse kunst*, 2. *De Antwerpsche 'konstkamers'. Inventarissen van kunstverzamelingen te Antwerpen in de 16e en 17e eeuwen* (Antwerpen 1932) 1-4.

52 Buchanan, 'The Collection of Nicolaes Jongelinck: I', 102-113; Idem, 'The Collection of Nicolaes Jongelinck: II', 541-550.

53 P. Maclot en S. Grieten, 'Het renaissance-interieur van palazzo Ducci: flirt van een Italiaans bankier met keizer Karel', in: S. Grieten (red.), *Vreemd gebouwd. Westerse en niet-westerse elementen in onze architectuur* (Turnhout-Antwerpen 2002) 61-92.

54 *Rijke vorm en bonte kleur in 't Antwerps burgerinterieur omstreeks 1585* (Antwerpen 1985); C.E. Goldstein, 'Artifacts of domestic life. Bruegel's paintings in the Flemish home', in: J. de Jong, B. Ramakers en H. Roodenburg (red.), *Wooncultuur in de Nederlanden 1500-1800*, Nederlands kunsthistorisch jaarboek 51 (2000) 174-193.

1562 in de nabijheid van de Grote Nete werd opgetrokken. Het telde 37 kamers, inclusief een hooizolder, de woning van de kastelein, een bakhuis, een brouwershuis, stallen en een schuur. De expliciete vermelding dat het om een hof en slot ging, onderscheidde het duidelijk van de andere eigendommen die consequent als speelhuizen of eenmalig als een stenen huis werden bestempeld. In al deze buitenhuizen waren naast het noodzakelijke meubilair ook schilderijen en in mindere mate ook wat beeldhouwwerk aanwezig.⁵⁵

Het topografische landschap

In dezelfde periode dat de *villa rustica* rondom Antwerpen opgang maakte, ontstond in Antwerpen het landschap als een autonoom genre in de beeldende kunst. Naast het historiserende landschap maakten sommige kunstenaars, met name vooral in tekeningen en prenten, ook niet-verhalende, topografische landschappen, landschappen ‘naer ’t leven’ of geconterfeite landschappen. Een aantal van hen lieten anoniem gebleven verzamelingen tekeningen na, zoals het Errera-album uit circa 1540. Hierop zien we naast rots- en bergpartijen, ook boomrijke landschappen met kastelen en dorpen. Een rivierlandschap met een dijk en windmolen roept ondubbelzinnig de nabijheid van de Schelde op (fol. 49)⁵⁶

Het meest bekend en ook meest opmerkelijk zijn echter de verschillende prentenreeksen met topografische landschappen die rond 1560 te Antwerpen werden uitgegeven. In 1559 gaf Hieronymus Cock een reeks van veertien landschappen uit die de landelijke omgeving van Antwerpen als hoofdonderwerp hadden, onder de titel *Multifarium casularum ruriumq. lineamenta curiose ad vivum expressa. Vele ende seer fraeye gheleghentheden van diverssche Dorphuysinghen, Hoeven, Velden, Straten, ende dyer gheleghen, met alderhande Beestkens verciert. Al te samen gheconterfeyt naer dleven, ende meest rontom Antwerpen gheleghen sijnde*. In 1561 volgde hij met de uitgave van een tweede reeks die tenminste zeventwintig prenten telde: *Praediorum villarum et rusticarum casularum icones elegantissimae ad vivum in aere deformatae libro secundo*. Volgens de titelpagina's zijn deze landschappen ‘naer ’t leven’ of *ad vivum* gemaakt. Christoffel Plantin noemde deze prentenreeksen ‘dorphuysboecken’, of ‘livres de maisons de villages’ en ‘livres de fermes’. zijn onder kunsthistorici het meest bekend onder de naam *De Kleine Landschappen*. Hun auteurschap is betwist. Soms worden de ontwerptekeningen toegeschreven aan de Meester van de Kleine Landschappen, maar ook Pieter Bruegel, Cornelis Cort en Joos van Liere worden als mogelijke tekenaars genoemd.⁵⁷ Hoe dan

55 B. Hendrickx, *Het schilderijenbezit van de Antwerpse burger in de tweede helft van de zestiende eeuw: een socio-economische analyse* (onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Leuven 1997): boedelnummer 25bis – speelhuis en hoeve de Moesmortere te Nijlen van koopman Michiel Tacquet (1574), boedelnummer 27bis – speelhuis onder Deurne van chirurgijn Michiel Bredesteyn de Oude (+1574), boedelnummer 35bis – speelhuis te Kontich van Paulyne van den Ast, weduwe van koopman Jacob Peeters (1575), boedelnummer 48 – speelhuis op de hoeve onder Deurne van Margareta van der Meeren (+1577), weduwe van koopman Jan Gremit, boedelnummer 49bis – speelhuis Den Odevaertsnest te Merkssem van koopman Vincent de Smit (+1577), boedelnummer 68bis – stenen huis buiten op de hoeve te Mortsel van koopman Jan Goubau de Oude (1581), boedelnummer 75bis – het hof en slot van Gestel nabij Berlaar van kanunnik Pieter van Dale (1582).
56 Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, inv. nr. 4130: Wood, ‘The Errera sketchbook’, 101-116. Zie ook H. Bevers, ‘The “Antwerp sketchbook” of the Bles workshop at the Berlin Kupferstichkabinet’, in: Muller, Rosasco en Marrow (red.), *Herri met de Bles*, 39-50.

57 N.M. Orenstein, *Pieter Bruegel the Elder*, vol. 3 (Ouderkerk aan den IJssel 2006) 197-235, 236-251; Onuf, *Local terrains*, 13-75, 148-206 (met informatie over zeventiende-eeuwse gebundelde heruitgaven, onder andere door Claes Jansz Visscher); B. Bakker, ‘“Pictores adestel!” Hieronymus Cock recommending his print series’, *Simiolus*, 33 (2007-2008) 62-63; P. Parshall, ‘Imago contrafacta. Images and facts in the northern renaissance’, *Art history*, 16 (1993) 570-572 (over het begrip conterfeiten i.v.m. de serie de Kleine Landschappen).

ook, Cock schijnt met deze landschappen een geïnteresseerde groep kunstliefhebbers te hebben aangesproken, want al in 1562 publiceerde hij de twaalf- tot veertiendelige reeks *De Grote Landschappen*, naar ontwerpen van Hans Bol. Ook deze prenten tonen, naast drie riviergezichten met bergpartijen, onmiskenbaar het Brabantse landschap met buitens en kastelen.⁵⁸

De prentreeksen van Cock stonden niet op zichzelf. Zo bracht Hans van Luyck rond 1575-80 eveneens twee prentreeksen met topografische landschappen op de markt, respectievelijk uit de omgeving van Antwerpen en uit de omgeving van Brussel.⁵⁹ Maar ook tapijten en schilderijen met topografische landschappen waren gegeerd. De wever Michel de Bos richtte in januari 1564 een verzoek tot het Antwerpse stadsbestuur tapijten te mogen vervaardigen voor de 'staetcamere' in het nieuwe stadhuis. Het onderwerp was de loop der Schelde: 'naden cours vander Riviere van Middelborch aff tot Brussele mette brabantssche landouwe daer omtrent na d'leven gelegen syn.' Op 13 januari 1564 werd het aanbod van De Bos overgemaakt aan Antoon van Stralen en Melchior Schetz, dekens van de Lakenhal. Zij adviseerden hem samen met de stadschilder, Jan Leys, 'contrefaicten' te maken van de 'quartieren' die de stadsbestuurders voorgesteld wensten te zien.⁶⁰ Deze opdracht lijkt op de vraag van het Brusselse stadsbestuur aan Pieter Bruegel het graven van het kanaal Brussel-Willebroek, dat feestelijk geopend werd in oktober 1561, op 'eenighe stucken' vast te leggen, een taak die hij wegens zijn overlijden in 1569 niet kon afmaken.⁶¹ Interesse voor geschilderde topografische landschappen betoonde ook kardinaal de Granvelle. De vicaris-generaal van het aartsbisdom Mechelen Maximiliaan Morillon schreef hem op 9 december 1572: 'J'ai envoié Christian le pointre pour acheter les xxv pointures sur toille de perspective et paysages en Anvers'. Hij voegde er fijntjes aan toe dat sinds het overlijden van Pieter Bruegel diens stukken slechts tegen een zeer hoge prijs te koop waren.⁶²

De opkomst van het topografische landschap in Antwerpen ging, zo wordt duidelijk, gelijk op met het verschijnsel van de *villa rustica*. Maar in hoeverre hadden beide fenomenen met elkaar te maken? Sommige kunsthistorici menen dat we achter de opkomst van het topografische landschap niet teveel moeten zoeken. De bekende prentreeksen van de Kleine Landschappen zouden primair zijn bedoeld als een repertorium waaraan een kunstenaar-inventor motieven kon ontleen voor het samenstellen van een meer ambitieuze

58 F.W.H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts ca. 1450-1700*, vol. 3 (Amsterdam z.j.) 50; H.G. Franz, 'Hans Bol (1534-1593). Entwurfszeichnungen zur grossen Landschaftsfolge von 1562', *Weltkunst*, 58 (1988) 100-104.

59 De prenten zijn gestoken door Hans Collaert I, maar ook hier is het auteurschap onduidelijk. Hans Bol of Jacob Grimmer, de vader van Abel Grimmer, komen hiervoor in aanmerking. Beide reeksen van Hans van Luyck zijn begin zeventiende eeuw door Claes Jansz Visscher in Amsterdam heruitgegeven. Hautekeete, 'Van stad en land', 47-57; 'Wat d'ysse can bemaelen.' *Prenten van de Antwerpse graveursfamilie Collaert (1550-1630)* (tent. cat. Brussel 2005) 60; A. Diels en M. Leesberg, *The Collaert dynasty*, vol. 5 (Ouderkerk aan den IJssel 2005) 216-220, 233-234. Van Mander, *Het leven*, fol. 256v schrijft over Jacob Grimmer: 'Hy dede veel ghesichten van Landschappen nae't leven, ontrent Antwerpen en elder'.

60 A. Wauters, *Les tapisseries bruxelloises* (Brussel 1878) 176-177; I. Buchanan, 'Michel de Bos and the tapestries of the 'Labours of Hercules' after Frans Floris (c. 1565). New documentation on the tapestry maker and the commission', *Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis*, 63 (1994) 52-53; Büttner, *Die Erfindung der Landschaft*, 100. 61 Van Mander, *Het leven*, fol. 233v. Cf. Buchanan, 'Michel de Bos', 53-54; Büttner, *Die Erfindung der Landschaft*, 99-100.

62 C. Piot (red.), *Correspondance du cardinal de Granvelle 1565-1586*, Collection de chroniques belges inédites. Académie royale de Belgique. Commission royale d'histoire. Publications in 4°, 18, vol. 4 (Brussel 1884) 524 nr. 131. De Granvelle was eigenaar van het hof Cantecroy te Mortsel. Cf. *Recueil des bulletins de la propriété* 15 (1883) 102-106.

compositie. Hier zit zeker wat in. Toen Philips Galle in 1601 een heruitgave publiceerde, vermeldde hij in de nieuwe titelprent dat zij bestemd waren ‘in Pictorum gratiam’. Claes Jansz Visscher bevestigde dit in zijn Noord-Nederlandse heruitgave (Amsterdam 1612). Recent onderzoek leert inderdaad dat de landschapschilder Abel Grimmer sommige van deze prenten circa 1600-1620 als modellen gebruikt heeft. In enkele van zijn landschappen zijn hofsteden te zien die hij direct aan de gedrukte voorbeelden heeft ontleend.⁶³

De topografische tekeningen en prenten tonen bovendien meestal dorpsgezichten en hoeves, slechts zelden iets wat lijkt op een nieuw gebouwde *villa rustica*, laat staan een kasteel. Een voorbeeld is het slot Rivieren te Ganshoren uit de serie buitenplaatsen in de omgeving van Brussel uitgegeven door Hans van Luyck. Dit was nog een kasteel in een oudmodische stijl. Hans Vredeman de Vries’ opstand en plattegrond van een ‘playsante huysinghe op eenen hof’ toont een ideale villa in de moderne Italiaanse stijl (1577).⁶⁴ Het lijkt weinig waarschijnlijk dat een hof van plaisantie naar dit ontwerp is opgetrokken. Topografische landschappen uit het begin van de zeventiende eeuw tonen de ruïneuze toestand van villa’s na de voorbije turbulente jaren. Het goed van Antoon van Stralen te Merksem lag er inderdaad desolaat bij.⁶⁵ Uitzonderlijk toont een tekening van circa 1600 een nieuw opgetrokken villa, zoals Het Blauwhof van Edward Ximenez in Bazel.⁶⁶

Toch is dit niet het hele verhaal. Naast de functie als modelboeken, is er immers nog een andere dimensie die het succes en de invloed van deze topografische landschappen en van gelijkaardige reeksen helpt te verklaren. Terwijl de *villa rustica* aan de trotse bezitter een omgeving bood waarin het aangenaam vertoeven was, zo waren de landschappen ook aangenaam om naar te kijken. Was de *villa rustica* een hof van plaisantie, dan was het voorgestelde landschap ook plezant om te bekijken – ook al werden er op de landschappen zelf niet altijd *villae rusticae* afgebeeld. Beide fenomenen werden naar onze mening gedragen door eenzelfde ideeëngoed en een zelfde praktijk.

Het plezante karakter van de landschapskunst werd met name in Italië al vroeg geprezen. Leonardo da Vinci poneert binnen de context van het paragone-debat dat, wanneer de schilder op een warme zomerdag de stad verlaat, de aanblik van de natuur met ‘allegri siti’, lommerrijke valleien, meanderende rivieren en kleurrijke bloemen zijn geest, ondanks de hitte en de gevaren van de reis, opvrolijkt (‘piacere’). Ook het thuis bekijken van schilderijen gemaakt naar deze door hem bezochte landelijke omgeving, noemt hij een aangename bezigheid (‘tuoi piaceri’), zeker in de winter. Poëtische beschrijvingen van het landschap verschaffen minder genot.⁶⁷

63 A. Onuf, ‘Small landscapes in seventeenth-century Antwerp’, *The Burlington magazine*, 150 (2008) 190-193.

64 H. Vredeman de Vries, *Architectura* (Antwerpen 1577) fol. 9. Cf. D.A. Nuytten, ‘Theory and example in Vredeman de Vries’s “Architectura” (1577). Intentions between a modern treatise and a practical model book’, in: P. Lombaerde (red.), *Hans Vredeman de Vries and the artes mechanicae revisited* Architectura moderna. Architectural exchanges in Europe. 16th-17th centuries, 3 (Turnhout 2005) 47-49.

65 W. Adler, *Jan Wildens. Der Landschaftsmitarbeiter des Rubens* (Fridingen 1980) 52-92, 249 afb. 226 (bewaarpplaats onbekend).

66 F.G.L.O. van Kretschmar, ‘Towards the identification of a drawing of a Flemish château’, *Master drawings*, 16 (1978) 45-48.

67 Cf. A.P. McMahon (red.), *Leonardo da Vinci. Treatise on painting [Codex Urbinas Latinas 1270]*, vol. 1 (Princeton 1956) 29-30. Vgl. Leonbattista Alberti, *De architectura* (Florence 1486) Liber IX, Kap. 4 die stelt dat de voorstelling van het boerenleven geschikt is voor tuinen [galerieën], omdat dit soort schilderkunst de meest aangename is; hij vermeldt uitdrukkelijk *pictas amoenitates regionum*: ‘[...] quod omnium sit ea quidem iucundissima. Hilarescimus maiorem in modum animis cum pictas videmus amoenitates regionum, et portus, et piscationes, et venationes, et natationes, et agrestium ludos, et florida et frondosa.’ In vertaling: ‘Onze geesten worden buitenmatig opgevrolijkt bij

De anonieme auteur van de tekst in de cartouche bij de prent *Het Gezicht op Genua* naar Antoon van den Wyngaerde (1552) zegt dat van alle genot, ‘fra tutti quei piaceri’, dat de schilderkunst kan schenken, het grootste genoegen is ‘la descrizione di luochi: conciosia che la non debba solamente cognoscere la proportione humana, anzi de cognoscere la perspectiua, scultura, & architectura, per saper rileuare le altezze delli monti, la dipressione delli valloni, l’umbraggi di grotte, la fertilita delli campi & l’unde delle fiumate torrenti & della marina.’⁶⁸

De gedachte dat het (voorgestelde) landschap aangenaam en plezant, gezond en genoeglijk is treffen we ook in vroeg zeventiende-eeuwse prentenreeksen meermaals aan. Het landelijke kuuroord Spa in de Ardennen werd in een prent van Willem van Nieu-landt naar Jan Brueghel bestempeld als *Vicus Spadanus amoenissimus et saluberrimus*.⁶⁹ Het meest expliciet vinden we deze gedachte verwoord in het vers op het titelblad van de topografische landschappen *Plaisante Plaetsen* uit de omgeving van Haarlem die Claes Jansz Visscher uitgaf (Amsterdam, 1611-1612):

Plaisante Plaetsen hier, meught ghij aenschouwen radt.
Liefhebbers die geen tijt en hebt om veer te reijsen, [...].

De Latijnse versie luidt:

Villarum varies facies, varioaque viarum
Cernere qui gaudes anfractus, undique amoenos:
His avidos planis oculos, agè, pasce tabellis;
Sijlvosa Harlemi tibi quas vicinia praebet.⁷⁰

In deze begeleidende teksten bij de landschapsprenten staat het kijkplezier duidelijk voorop. De titels van gelijkaardige prentenreeksen die tijdens de eerste decennia van de zeventiende eeuw in Amsterdam onder anderen door Claes Jansz Visscher zijn uitgegeven, getuigen van eenzelfde lust voor het oog, ‘ad oculorum oblectamentum’.⁷¹

het zien van schilderijen met de voorstelling van aangename plaatsen, havens, vissen, jagen, zwemmen, het spel van de herders, bloemen en verdure.’ Paolo Giovio noemde de landschappen van Dosso Dossi ‘cuncta id genus spectatu oculis iucunda.’ Zie E.H. Gombrich, ‘The renaissance theory of art and the rise of landscape’, in: Idem, *Studies in the art of the renaissance*, 1. *Norm & form* (Londen-New York 1978) 113-114.

68 Vertaling: ‘Onder alle vreugden die de aangename en kunstzinnige schilderkunst te bieden heeft, is er geen die ik hoger acht dan de voorstellingen van plaatsen: en wel omdat de voorstelling ervan moet rekening houden niet alleen met de menselijke proportie, maar ook met perspectief, beeldhouwkunst en architectuur, om de hoogten der bergen, de depressies der valleien, de diepten der rotsen, de vruchtbaarheid der velden en de golven van de rivieren en van de zee voor te stellen.’ Zie E. Haverkamp-Begemann, ‘The Spanish Views of Anton van den Wyngaerde’, *Master drawings*, 7 (1969) 393-394.

69 Hollstein, *Dutch and Flemish etchings*, vol. 14 (Amsterdam z.j.) 167 nr. 114.

70 Vertaling: ‘Gij, die graag het wisselende voorkomen der landerijen aanschouwt en de steeds weer verschillende, maar altijd lieflijke bochten der wegen, komaan, laat uw gretige ogen gaan over deze weidse taferelen, die de bosrijke omgeving van Haarlem u biedt.’ Cf. B. Bakker, ‘Levenspelgrimage of vrome wandeling? Claes Janszoon Visscher en zijn serie Plaisante Plaetsen’, *Oud Holland*, 107 (1993) 97-114; Bakker, *Landschap en wereldbeeld*, 308-318; H. Leeflang, ‘Dutch landscape: the urban view. Haarlem and its environs in literature and art, 15th-17th century’, in: R. Falkenburg e.a. (red.), *Natuur en landschap in de Nederlandse kunst 1500-1850*, Nederlands kunsthistorisch jaarboek, 48 (1997) 69-71.

71 Matthäus Merian de Oude, *Verscheyden playsante lantschappen met sinnebeelden verciert* (voor 1624); Idem, *Novae regionum aliquot amaenissimarum delineationes* (1624); Idem, *Novae regionum aliquot amaenissimarum delineationes. Ex naturali locorum positu desumptae* (1625); voor editie door Claes Jansz Visscher zie Hollstein, *Dutch and Flemish etchings*, vol. 38 (Roosendaal 1991) 182-184; F.W.H. Hollstein, *German engravings, etchings and woodcuts. 1400-1700*, vol. 26 (Roosendaal 1989) 10-21, 22-40; Geertruyd Rogman, *Plaisante lantschappen ofte vermakelijcke gesichten na 't leven geteekent* (1645-1648); zie Hollstein, *Dutch and Flemish etchings*, vol. 20 (Amsterdam 1978) 57-59; voor editie door Claes Jansz Visscher zie Hollstein, *Dutch and Flemish etchings*, vol. 38 (Roosendaal 1991) 148; Jan van de Velde de Jonge,

Ook in de zeventiende-eeuwse kunstliteratuur zien we dezelfde gedachte meermaals terug. Karel van Mander sprak zich lovend uit over de 'vroylijke' landschappen van Lucas en Maarten van Valckenborgh en van Hans Bol.⁷² Hij begint het kapittel over de landschapschilderkunst in *Den grondt der edel vry schilderconst* (Haarlem, 1604) overigens met erop te wijzen dat een ochtendlijke wandeling tijdens de zomer in de natuur rondom de stad de jonge schilder veel ontspanning biedt.⁷³ Cornelis de Bie schreef over Maarten Rijckaert dat die faam genoot als landschapschilder: 'seer vermaert in Landtschap en Ruinen, gheberghten, water-vallen, veer verschieten en plasante valeyen'.⁷⁴ Gerard de Lairese schrijft begin achttiende eeuw nog dat een geschilderd landschap de kijker vermaakt en vrolijk stemt. Zonder de gevaren en ongemakken van het reizen kan hij zo onvermoeibaar door de hele wereld wandelen. 'Wat is vermaakelyker dan een donkere boschaadje, digte waranden, en klare waterbeeken, rotsen, fonteinen, hemelshooge bergen, en diepe deizige dalen, die men alle teffens kan beschouwen, en in welke te zien de zwaar-moedigste geesten stoffe genoeg vinden om hunnen kommerlykheden te verdryven?'⁷⁵

Ongetwijfeld zijn in deze teksten stereotypen en topoi vervlochten.⁷⁶ Het genieten van landschappen 'naer 't leven' is veilig, tijdsbesparend en ontspannend. Toch zijn deze passages belangwekkend, omdat precies hun stereotiepe karakter correspondeert met het stereotiepe karakter van de topografische landschappen zelf. Zij tonen de urbane kunstliefhebbers en eigenaars van een hof van plaisantie het geïdealiseerde, idyllische droombeeld van een elitaire levensvorm in de nabijheid van de stad. Zij stralen de rust uit van een niet in vraag gestelde maatschappelijke orde. Meer nog, de arbeid van de boer wordt niet getoond. Zijn voornaamste bezigheid is het rustig rond kuieren in de natuur. Zelfs de cyclus der seizoenen lijkt onderbroken. Het zomert steeds. De hoven van plaisantie zijn *loci amoeni* voor de stedeling. De topografische landschappen met hoeves tonen hem *loci amoeni*.⁷⁷

Amoenissimae aliquot regiunculae, et antiquorum monumentorum ruinae (1615); Idem, *Regiunculae quoddam amenaе, ruinaeque anti quidres, ad vivum plurimae deliniatiae* (1616); Idem, *Vetustae ruinae et venustissimae aliquot regiones, ad oculorum oblectamentum et picturae adjumentum* (1616); Idem, *Amenissimae aliquot regiunculae* (1616); Idem, *Playsante lantschappen ende vermakelycke gesichten, na 't leven geteykent* (na 1641); zie Hollstein, *Dutch and Flemish etchings*, vol. 33 (Roosendaal, 1989) 60-65, 66-69, 70-73, 75-95, 105-115; voor editie van Claes Jansz Visscher naar Cornelis Claesz van Wieringen, *Amaeniores aliquot regiunculae* (1613) zie Hollstein, *Dutch and Flemish etchings*, vol. 38 (Roosendaal 1991) 149-150.

⁷² Van Mander, *Levens*, fol. 259v-260r.

⁷³ K. van Mander, *Den grondt der edel vry schilderconst* (Haarlem 1604) fol. 34r-v. Van Mander vermeldt dat de topografische stadsgezichten van Joris Hoefnagel gemaakt zijn op 'de schilderachtigste maniere': Van Mander, *Het leven*, fol. 262v. Cf. B. Bakker, "'Schilderachtig': discussions of a seventeenth-century term and concept", *Simiolus*, 23 (1995) 150-151. De grootvader van Joris Hoefnagel, de goudsmid, provoost van de munt en juweel- en tapijthandelaar Joris Veselaer (Vezeler), bouwde in de jaren 1544 en 1561 op de heide van Lippelo in Deurne het Lanteernhof. Cf. *Recueil des bulletins de la propriété* 13 (1881) 40-46.

⁷⁴ C. de Bie, *Het gulden cabinet van de edel vry schilderconst* (Lier 1661) 413.

⁷⁵ G. de Lairese, *Groot schilderboek*, vol. 1, (Haarlem 1740; oorspr. Amsterdam 1707) 344. Andere voorbeelden van het reizen in de leunstoel geeft Büttner, *Die Erfindung der Landschaft*, 18-19, 166-172.

⁷⁶ Het is niet uitgesloten dat teksten als deze beïnvloed zijn door antieke auteurs zoals Plinius de Jonge en Cicero. Cf. W.S. Melion, *Shaping the Netherlandish canon. Karel van Mander's Schilder-boeck* (Chicago en Londen 1991) 175-176. Zie ook Plinius de Oude, *Naturalis historia*, Liber XXXV-116 die de landschappen van Spurius Tadius, ook bekend als Studius of Ludius, uitermate geestig noemde: 'plurimae praeterea tales argutiae facetissimi salis.' Jacob Campo Weyerman vergeleek deze landschappen met de landschappen van Jan Brueghel en David Teniers: 'een vrolijk gezicht voor de Aanschouwers'. J.C. Weyerman, *De Levens-Beschrijvingen der Nederlandsche Konst-Schilders en Konst-Schilderessen, met een Uytbreiding over de Schilder-Konst der Ouden* vol. 1 (Den Haag 1729) 98-99.

⁷⁷ Over de topos *locus amoenus* cf. E.R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (7^e editie; Bern 1948) 202-206. K. Garber, *Der locus amoenus und der locus terribilis. Bild und Funktion der Natur in der deutschen Schäfer- und Landlebendichtung des 17. Jahrhunderts* (Keulen en Wenen 1974).

Het is ook opmerkelijk dat nagenoeg gelijktijdig in niet-artistieke kringen in Italië verwante ideeën op een meer expliciete wijze zijn verwoord. Onder anderen de arts Giulio Mancini beweerde rond 1620 dat gezondheid het gevolg is van een evenwichtige combinatie van matige lichaamsbeweging en voldoende geestelijke activiteit. Balspel, paardrijden, jagen, vissen, dansen, schermen en vooral wandelen sterken het lichaam. Poëzie, muziek en schilderkunst oefenen de geest. Het is tijdens het wandelen in een groene omgeving met gezonde lucht dat de wandelaar kan filosoferen en gericht kan kijken. Dit verheugt en ontspant zijn lichaam, ziel en geest. In dezelfde context presenteert hij ook het aandachtig bekijken van landschapsschilderingen als een aangename bezigheid die zelfs melancholie en cholerische buien kan verdrijven. De kunstkenner die in beslotenheid van zijn *palazzo* of *villa* zijn collectie landschappen beoordeelt, maakt als het ware een reis met de ogen.⁷⁸

Helaas zijn er uit het zestiende-eeuwse Antwerpen geen bronnen bekend die onduidelijk aantonen dat eigenaars van een *villa rustica* in het bezit waren van de moderne topografische landschappen, laat staan dat zij met deze tekeningen en prenten een denkbeeldige reis door het landschap maakten die hen bijna evenveel plezierde als hun nieuwe buitenleven. Toch zijn er enkele aanwijzingen die een dergelijk verband wel suggereren. Zo zijn er de literaire lofzangen op het aangename buitenleven van Van der Noot, Favolius, Becanus en Houwaert. Van der Noot verdrijft zijn zwaarmoedigheid met een ochtendlijke wandeling in de nabijheid van Antwerpen. Becanus prijst het *amoenissimum spectaculum* tijdens de wandeling naar Wijnegem. De aanwezigheid van enkele landschappen in het sterfhuis van Gilbert van Schoonbeke (1556), in het bijzonder van ‘een stuck schilderye op lyenwaet van een lanthuys’, kan zeker hebben beantwoord aan diens verlangen ook in zijn stadswoning te kunnen genieten van de idylle van het leven op een landgoed.⁷⁹ Dit geldt ook voor de tesorier Aert Molckeman die in zijn woning te Brussel door Hans Vredeman de Vries een ‘Somer-huys in Perspectyf’ liet schilderen. Deze genoeglijke wanddecoratie werd tot groot plezier van de opdrachtgever door Pieter Bruegel stiekem beschilderd met een vriend boerenkoppel ‘waerom seer ghelacchen en den Heer seer aenghenaem was die ’t om groot gelt niet hadde laten uytdoen’.⁸⁰ Michiel van der Heyden hing zelfs in de kinderkamer van zijn hof Crauwels een schilderij ‘met personagien ende lantschappen ende met een speel huys daer inne’.⁸¹ Hoe zulk een schilderij er kan hebben uitgezien, toont *De Hoeve met duiventil* (zie afbeelding 3) of nog Jacob Grimmer met zijn *Gezicht van het Kiel met een hof van plaisantie* (1579), wellicht de eigendom van Cornelis de Schot. Met het profiel van de stad op de achtergrond haast zich op het voorplan een stoet feestgangers na een dagje uit terug naar de stad. De eigenaar van het landgoed en zijn familie scheppen een luchtje in de tuin van hun buiten.⁸²

Het is goed denkbaar dat de Antwerpse eigenaars van een *villa rustica* met hun belangstelling en zelfs directe opdrachten lokale kunstenaars aanmerkelijk hebben

78 F. Gage, ‘Exercise for mind and body. Giulio Mancini, collecting, and the beholding of landscape painting in the seventeenth century’, *Renaissance quarterly*, 61 (2008) 1184-1185 en 1188-1189.

79 P. Génard, ‘De inventaris van het sterfhuis van Gillebert van Schoonbeken’, *Antwerpsch archievenblad*, 17 (1880) 236.

80 Van Mander, *Het leven*, fol. 266r-v. Cf. A. Monballieu, ‘Een werk van P. Bruegel en H. Vredeman de Vries voor de tesorier Aert Molckeman’, *Jaarboek Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen* (1969) 113-135.

81 Denucé, *Bronnen voor de geschiedenis van de Vlaamsche kunst*, 3.

82 Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, inv. nr. 671.

gestimuleerd om het omliggende platteland in autonome landschappen te verbeelden. De relatie tussen de *villa rustica* en de kunstenaars ging echter verder. Want ook sommige kunstenaars waren zelf eigenaar van een speelhof. De edelman en dilettant-landschapschilder Cornelis van Dalem genoot van een villa in Berchem (1562) alvorens hij zich terugtrok op het landgoed Yperlaar in Bavel nabij Breda (1565).⁸³ Kunstenaars kwamen met hun landschappen dus niet alleen tegemoet aan de nieuwe belangstelling onder de stedelijke elite voor het omringende land, maar maakten soms ook zelf deel uit van deze elitaire trek naar buiten.

Dat de opkomst van de landschapskunst op zijn minst samenhang met het moderne genot van een landschappelijke wandeling klonk enkele generaties later nog duidelijk na. De Brit Edward Norgate schreef circa 1625 de vermeende uitvinding van het landschap, zij het op een anekdotische en topische wijze, toe aan een Antwerpse 'Gentleman' en kunstliefhebber die na een lange reis door het Land van Luik en de Ardennen verslag uitbracht aan een bevriende schilder in Antwerpen. Tot verbazing van deze heer slaagde de schilder erin, nog voor hij zijn verhaal had voltooid, een treffende weergave te maken van wat hij tijdens zijn reis gezien had. Alhoewel in deze anekdote het paragone-debat naklinkt en er weliswaar geen sprake is van een hof van plaisantie, wordt het schilderen van landschappen in direct verband gebracht met het genot van het landschap 'or what soever delightfull view the Eye takes pleasure in'.⁸⁴

Besluit

Het ontstaan van het topografische landschap in Antwerpen en de opkomst van de *villa rustica* rondom Antwerpen circa 1545-1585 zijn twee verschijnselen met eenzelfde culturele achtergrond. Beide fenomenen gingen uit van een urbaan en humanistisch milieu en werden ingegeven door een typisch stedelijke visie op het platteland en zijn bewoners. Het betrekken van een plattelandswoning werd niet alleen ingegeven door financieel-economische overwegingen. Prestige en ontspanning waren ook belangrijke motieven om een speelhof te verwerven. Het landhuis verzekerde agrarische productie en vormde het kader van aangename verstrooiing. Dit verbond van opbrengst en plezier versterkte de identiteit van de stedeling.⁸⁵ Het topografische landschap bevestigde en deelde deze visie op het aangename landschap, de *locus amoenus*. Door het fenomeen van de *villa rustica* met iconografische, literaire en archivalische bronnen meer in detail te beschouwen, wint de hypothese aan kracht dat het topografische landschap mede kan worden verklaard uit de zakelijke en recreatieve interesse van de Antwerpse burgerij voor het platteland in de omgeving van de stad.⁸⁶

83 D. Allart, 'Un paysagiste à redécouvrir. Cornelis van Dalem', *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art*, 62 (1993) 95-130.

84 J.M. Muller en J. Murrell (red.), *Edward Norgate. Miniatura or the art of limning* (New Haven 1997) 82-84.

85 Chauvard, 'Palais urbains et maisons de campagne', 72.

86 Het is opmerkelijk dat toen een generatie eerder in Venetië kunstenaars zoals Titiaan en Domenico Campagnola de landschapschilderkunst begonnen te beoefenen, de rijke Venetianen op de *Terraferma* hun villa's bouwden. Vanaf circa 1600-1610 zou zich een gelijkaardige evolutie voltrekken in de Noordelijke Nederlanden. Cf. Leeftang, 'Dutch landscape' 53-115. Bakker; *Landschap en wereldbeeld*, 262-298.

Over *Stadsgeschiedenis*:

Stadsgeschiedenis biedt een breed forum voor interdisciplinaire wetenschappelijke discussies over steden en stedelijkheid. Het tijdschrift stelt zich open voor onderzoek waarin de historiciteit van de stad centraal staat en richt zich daarbij in eerste instantie op Noordwest-Europa – het huidige België, Nederland, Noord-Frankrijk en het Duitse Rijnland – vanwege het specifiek stedelijke karakter van dit gebied. De stad wordt gezien als een soort ‘actor’ in het historische proces. Zij is immers geen neutrale achtergrond, maar genereert specifieke intermenselijke relaties en stedelijke levenswijzen. Zij is niet alleen een fysieke ruimte, maar vormt ook een culturele en mentale houding en is het resultaat van bepaalde maatschappelijke percepties.

Inzendingen:

in een WORD-bestand naar
bert.demunck@ua.ac.be

Afbeeldingen dienen apart en rechtenvrij te worden aangeleverd. Dit kan in de vorm van glansfoto's of in digitale vorm. Digitale afbeeldingen dienen van voldoende kwaliteit te zijn: tenminste 300 dpi op het formaat waarop ze uiteindelijk zullen worden afgedrukt. Bij twijfel kan men contact opnemen met Uitgeverij Verloren, telefoon +31-35-6859856. De redactie poogt zorgvuldig om te gaan met auteursrechten. De gebruiken voor wat betreft overname van tekst en beeld in academische publicaties worden gevolgd. Wie desondanks meent in zijn rechten te zijn geschonden, richt zich tot de uitgever.

Stadsgeschiedenis dankt volgende personen voor hun medewerking:

Claire Billen, Krista De Jonge, Rajesh Heynickx, Marie-Christine Laleman, Clé Lesger, Erika Kuipers, Guido Marnef, Koen Ottenheim, Laura Van Aert, André van der Velden en Elise Van Nederveen Meerkerk.

Stadsgeschiedenis wordt uitgegeven met steun van de Universitaire Stichting.

INHOUD Stadsgeschiedenis 4 (2009) 2

BRAM VANNIEUWENHUYZE 97
Buren, straten en aanknopingspunten. Plaatsbepaling in het
laatmiddeleeuwse Brussel (dertiende-zestiende eeuw)

JAN MUYLLE 115
Het genot van de *locus amoenus*. De *villa rustica* rondom
Antwerpen en het topografische landschap circa 1545-1585

GABRI VAN TUSSENBROEK 135
Dendrochronologisch onderzoek in Amsterdam (1490-1790)
Bouwhout als materiële bron

Werk in uitvoering

KOOS BOSMA, IRIS BURGERS, KAREL DAVIDS,
ABDEL EL MAKHLOUFI EN HEIDI DE MARE 165
De Schiphol-regio als 'nevelstad'. Een nieuwe
benadering van stedelijke transformaties in de late
twintigste eeuw

Review

JAN HEIN FURNÉE 191
Stadsgeschiedenis in buitenlandse tijdschriften (2008)

Interview

ILJA VAN DAMME 207
Mensen doen dingen, steden niet. Interview met
historicus Jan De Vries

Abstracts 217

Sommaires 219

Personalía 221

